

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

رساله دکترا

گروه تفسیر و علوم قرآنی

عنوان:

روش‌های تربیت اخلاقی قرآن

در المیزان

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین محمود رجبی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین محمود فتحعلی

نگارش:

سیداحمد فقیهی

قم: شهریور ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و... برای
مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع
است.

تقدیم

الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله

تقدیم به پیشگاه حضرت حق ولی نعمت

تقدیم به بقیة الله الاعظم ولی عصر علیه السلام و آن که بر سر سفره او هستیم؛ کریمه اهل بیت علیهم السلام حضرت

معصومه علیها السلام و مادرشان حضرت زهرا صدیقه کبری علیها السلام

تقدیم به آن که این خوان نعمت به دست او گسترده شده؛ آیت الله علامه مصباح یزدی رحمته الله

و استاد ایشان علامه طباطبائی رحمته الله

تقدیر و تشکر

الحمد لله على ما انعم و له الشكر على ما الهم

الحمد لله الذي هدانا و له الشكر على ما اولانا

از دست و زبان که بر آید کز عهده شکرش بدر آید

ما کجا و سفره بی پایان معارف الهی قرآن مجید کجا؟

ما کجا و سفره توسل به قرین قرآن کجا؟

ما کجا و بهره‌مندی از ریزه خواران سفره ایشان کجا؟

ما کجا و قلم‌زدن در مقابل کسانی که از حکمت الهی سیراب شده‌اند کجا؟

ما کجا و فهم ذره‌ای از معارف قرآنی کجا؟

ما کجا و فهم یا ایها الناس انتم الفقراء الى الله کجا؟

خدا را شاکر ولیّ او را ذاکر؛ اگر نبود لطف خداوندی و عنایات معصومین علیهم‌السلام و الطافی که به برکت

قیام حضرت امام خمینی نصیب شد و به برکت وجودی حضرت آیت‌الله خامنه مدظله العالی در

جمهوری اسلامی ادامه یافت.

اگر نبود سفره معرفتی که در کنار قرآن به دست مفسر عالی قدر عالم تشیع مرحوم علامه

طباطبایی رحمته‌الله فراهم شده و اگر نبود الطاف پدرانۀ استاد عالی قدر حضرت آیت‌الله علامه مصباح یزدی

دام ظلّه العالی و برکاتی که خداوند به دست ایشان فراهم کرده و اگر نبودند اساتیدی که به دست

ایشان تربیت شده‌اند؛ همچون آیت‌الله رجبی، حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین فتحعلی و ...

با وجود این همه نعمت باز فقط ستاری او مشکل گشاست و الا...

چکیده

روش - تربیت - اخلاق - تربیت اخلاقی - تزکیه - قرآن - المیزان - علامه طباطبائی رحمته الله علیه
آنچه این رساله در پی آن است به دست آوردن روش‌های تربیت اخلاقی قرآن در المیزان است. روش‌ها راه‌کارهای تحقق تربیت اخلاقی‌اند. تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به کارگیری راه‌کارهای شناختی، انگیزشی و عملی و از میان بردن موانع آن‌ها به منظور رشد و شکوفایی و نیل انسان به قرب الهی می‌باشد.

در الگوی ارائه شده ابتدا روش‌ها به شناختی، انگیزشی و عملی و سپس در هر بخش به زمینه‌سازی، ایجابی و رفع موانع تقسیم شده است.

در روش‌های زمینه‌ساز شناخت، کنترل قوه خیال، صیانت از قلب، خروج از غفلت، معاشرت با صالحین و در روش‌های ایجابی شناخت انسان و خداوند و موانع آن‌ها بحث شده است. در روش‌های زمینه‌ساز شکوفایی میل‌ها نقش علم و در روش‌های ایجابی، انذار و تبشیر و محبت و شناخت حقیقت دنیا مطرح و موانع آن، تعارض میل‌ها، افراط در بهره‌مندی از لذت‌های مادی بیان شده است.

در روش‌های زمینه‌ساز عمل به شناخت، طلب توفیق، رابطه، بهره‌گیری از وسائط فیض، تقویت اراده پرداخته شده و در روش‌های ایجابی بحث از عبادات جوانحی و جوارحی، توبه، صداقت، تقوی، تطبیق کلیات بر امور جزئی و صبر ارائه و از موانع آن‌ها نیز بحث شده است. نتیجه‌ای که حاصل شده این که به ترتیب منطقی روش‌های شناختی و سپس انگیزشی و در نهایت عملی باید استفاده شود؛ هر چند در این مسیر رفت و برگشت نیز وجود دارد.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات ۶

- ۱-۱. بیان مسئله ۷
- ۱-۲. پیشینه ۸
- ۱-۳. اهمیت، ضرورت و جایگاه تحقیق ۱۴
- ۱-۴. سؤال اصلی ۲۶
- ۱-۵. سؤال های فرعی ۲۶
- ۱-۶. فرضیه ۲۷
- ۱-۷. نواح پژوهش ها در اخلاق ۲۷
- ۱-۸. ساختار بحث ۲۸
- ۱-۹. موانع و مشکلات ۲۸

فصل دوم مفهوم شناسی ۳۰

- ۲-۱. روش ۳۱
- تفاوت روش و شیوه ۳۲
- ۲-۲. تربیت در لغت ۳۳
- مفهوم شناسی تربیت در قرآن ۳۴
- تحلیل واژه تربیت در قرآن ۳۶
- ۲-۳. تربیت در اصطلاح ۳۷
- تعریف برگزیده ۳۸
- ویژگی های تعریف برگزیده ۳۸
- ۲-۴. اخلاق ۳۹
- ۲-۴-۱. اخلاق در لغت ۳۹
- ۲-۴-۲. اخلاق در اصطلاح ۴۱
- اصطلاح اخلاق از منظر علامه طباطبائی(ع) ۴۳
- ۲-۴-۳. بررسی و تحقیق در واژه اخلاق ۴۶
- ۲-۵. تربیت اخلاقی ۴۹
- ویژگی های تعریف برگزیده ۵۰
- ۲-۶. واژه های مشابه ۵۱
- ۲-۶-۱. تهذیب ۵۱
- ۲-۶-۲. ادب ۵۲

۵۲	۳-۶-۲. تطهیر
۵۳	۳-۶-۴. ترکیه
۵۵	تزکیه در اصطلاح قرآنی
۵۷	شواهد قرآنی
۶۰	فصل سوم طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی
۶۱	۳-۱. مقدمه اول: ویژگی روش‌ها
۶۱	۳-۲. مقدمه دوم: دسته‌بندی روش‌ها
۶۶	۳-۳. مقدمه سوم: درجات مختلف تربیت اخلاقی
۶۹	۳-۴. مقدمه چهارم: تحلیل و بررسی مبانی و مراحل شکل‌گیری عمل
۶۹	الف) مبانی شکل‌گیری عمل
۷۰	ب) مراحل شکل‌گیری عمل
۷۰	مرحله اول: تصور عمل
۷۱	مرحله دوم: تصور و تصدیق فایده
۷۱	مرحله سوم: شکوفایی میل‌ها
۷۱	مرحله چهارم: برطرف کردن تعارض میل‌ها
۷۲	مرحله پنجم: تبدیل میل به شوق و شوق مؤکد
۷۲	مرحله ششم: اراده و تصمیم‌گیری بر انجام عمل
۷۳	۳-۵. مقدمه پنجم: عوامل زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع
۷۶	۳-۶. ویژگی‌های الگوی طراحی شده
۷۶	عمومیت
۷۸	نظم منطقی
۷۸	تأکید بر بعد شناختی
۷۸	تشکیکی و طولی بودن
۷۹	فصل چهارم روش‌های تربیت اخلاقی در بعد شناخت
۸۰	اهمیت و جایگاه شناخت
۸۳	سعادت و رابطه آن با شناخت
۸۴	حرکت استکمالی انسان
۸۶	وابستگی ایمان و عمل صالح به شناخت
۸۷	روش‌های شناختی
۸۷	۴-۱. روش‌های زمینه‌ساز در بعد شناخت
۸۷	۴-۱-۱. کنترل قوه خیال
۹۳	۴-۱-۱-۱. کنترل راه‌های ورودی قوه خیال
۹۵	چشم
۹۶	گوش
۹۹	۴-۱-۱-۲. راه‌های کنترل عوامل زمینه‌ساز
۹۹	۱. پرهیز از طول امل
۱۰۲	۲. پرهیز از غضب
۱۰۲	۳. پرهیز از تنهایی
۱۰۲	۴. پرهیز از بیکاری
۱۰۳	۴-۱-۲. صیانت از قلب
۱۰۶	سلامت و مرض قلب
۱۰۸	شدت بیماری قلب
۱۰۸	مرگ قلب

۱۰۹	درجات مختلف بیماری قلب
۱۱۰	قلب و شناخت
۱۱۰	۴-۱-۲-۱. دستور العمل‌هایی برای صیانت از قلب در بُعد شناخت
۱۱۰	۱. پرهیز از گناه و معصیت
۱۱۱	۲. توبه
۱۱۲	۳. تقویت ایمان
۱۱۳	۴. تذکر
۱۱۴	۵. موعظه
۱۱۵	۴-۱-۳. خروج از غفلت
۱۱۶	۴-۱-۳-۱. مصادیق غفلت
۱۱۷	۴-۱-۳-۱-۱. غفلت از اصل وجود خداوند
۱۱۸	۴-۱-۳-۱-۲. غفلت از مقام پروردگار
۱۱۹	۴-۱-۳-۱-۳. غفلت از جهان آخرت
۱۲۳	۴-۱-۳-۱-۴. غفلت از انبیای الهی
۱۲۴	۴-۱-۳-۱-۵. غفلت انسان از خود
۱۲۶	۴-۱-۳-۲. روش‌های درمان غفلت با توجه به عوامل و زمینه‌ها
۱۲۶	۴-۱-۳-۲-۱. مال و ثروت
۱۳۰	۴-۱-۳-۲-۲. فرزند و همسر
۱۳۲	۴-۱-۳-۲-۳. آمال و آرزوها
۱۳۴	۴-۱-۳-۲-۴. زندگانی دنیا
۱۳۹	۴-۱-۳-۲-۵. شیطان
۱۴۰	۴-۱-۳-۳. راه‌های کلی درمان غفلت
۱۴۰	۴-۱-۳-۳-۱. ذکر خداوند
۱۴۱	مصادیق ذکر
۱۴۲	حقیقت ذکر
۱۴۴	اقسام ذکر
۱۴۷	۴-۱-۳-۳-۲. ذکر معاد
۱۴۸	۴-۱-۳-۳-۳. موعظه
۱۵۴	۴-۱-۴. معاشرت با صالحین
۱۵۸	۴-۲. روش‌های ایجابی تربیت اخلاقی در بعد شناخت
۱۶۱	۴-۲-۱. شناخت‌های لازم در تربیت اخلاقی
۱۶۱	۴-۲-۱-۱. شناخت انسان
۱۶۳	شناخت حقیقت وجودی انسان و اثر آن در تربیت اخلاقی
۱۶۵	نقش مستقل دیدن خود در پیدایش رذایل اخلاقی
۱۶۶	نقش نماز در شناخت انسان
۱۶۸	دعا و اثر تربیتی آن در شناخت انسان
۱۶۹	۴-۲-۱-۲. شناخت خداوند
۱۶۹	۴-۲-۱-۲-۱. شناخت فطری خداوند
۱۷۱	۴-۲-۱-۲-۲. شناخت آگاهانه حضوری خداوند
۱۷۳	اثر تربیتی ابتلاءات در شناخت حضوری خداوند
۱۷۴	۴-۲-۱-۲-۳. شناخت حصولی خداوند
۱۷۵	روش‌های تحصیل خداشناسی
۱۸۰	۴-۲-۱-۲-۴. برترین شناخت: توحید خالص
۱۸۳	۴-۳. موانع شناخت
۱۸۳	۴-۳-۱. غلبه هواهای نفسانی
۱۸۴	۴-۳-۲. بی‌تقوایی
۱۸۶	۴-۳-۳. خودبینی و خودپرستی

۱۸۷	 ۴-۳-۳-۱. علت استکبار و درمان آن
۱۸۷	 فراموشی خداوند و اعتماد به اسباب ظاهری
۱۸۸	 خضوع نکردن در برابر خداوند
۱۸۸	 عدم توجه به نقاط ضعف انسان
۱۸۸	 تعریف از خود
۱۸۹	 ۴-۳-۴. عناد با حق
۱۹۰	 ۴-۳-۵. حس گرایی
۱۹۲	 ۴-۳-۶. تقلید ناروا
۱۹۲	 ۴-۳-۷. اعتماد به ظن در امر سعادت
۱۹۳	 ۴-۳-۸. معاشرت با ناهلان
۱۹۹	فصل پنجم روش های تربیت اخلاقی در بعد میل و انگیزه.....
۲۰۰	 مقدمه
۲۰۲	 ۵-۱. روش‌های زمینه ساز شکوفایی و جهت دهی میل و انگیزه
۲۰۳	 نقش علم در میل
۲۰۵	 ۵-۲. روش‌های ایجابی تحریک و شکوفایی میل و انگیزه
۲۰۵	 ترقی درجات و مراتب انگیزه و میل
۲۰۶	 ۵-۲-۱. روش انذار و تبشیر
۲۰۸	 روش‌های خاص انذار و تبشیر
۲۱۱	 اهمیت انذار یا تقدیم انذار بر تبشیر
۲۱۲	 انذار مقتضای حکمت
۲۱۴	 ۵-۲-۲. محبت
۲۱۷	 ۵-۲-۲-۱. مراتب محبت
۲۱۸	 ۵-۲-۲-۲. راه تحصیل محبت خداوندی
۲۱۸	 الف) توجه به نعمت‌ها
۲۲۰	 ب) دریافت حضوری اسماء و صفات الهی
۲۲۱	 ج) محبت اولیای الهی
۲۲۳	 ۵-۲-۳. شناخت حقیقت دنیا و جهان آخرت
۲۲۶	 ۵-۳. موانع شکوفایی میل و انگیزه‌های متعالی
۲۲۶	 ۵-۳-۱. تعارض میل‌ها
۲۲۷	 ۵-۳-۱-۱. عوامل ترجیح میل
۲۲۸	 ۵-۳-۱-۱-۱. راحت طلبی
۲۲۹	 ۵-۳-۱-۱-۲. عادت
۲۳۱	 ۵-۳-۱-۱-۳. هیجان
۲۳۲	 ۵-۳-۲. افراط در بهره مندی از لذت‌های مادی
۲۳۳	 ۵-۳-۲-۱. فطری بودن گرایش به لذت
۲۳۵	 ۵-۳-۲-۲. حکمت وجود لذت
۲۳۶	 ۵-۳-۲-۳. راه های کنترل لذت‌های مادی
۲۳۷	 ۵-۳-۲-۳-۱. لذت خوردن
۲۳۷	 راه‌های کنترل
۲۳۷	 ۱. روزه
۲۳۸	 ۲. کم خوری
۲۳۹	 ۵-۳-۲-۳-۲. لذت نکاح
۲۳۹	 راه‌های کنترل
۲۳۹	 ۱. روزه
۲۳۹	 ۲. کنترل چشم

۲۴۰	 ۳. عفت
۲۴۲	 فصل ششم روش های تربیت اخلاقی در بعد عمل
۲۴۳	 عمل، ریشه کمالات
۲۴۶	 ۶-۱. روش های زمینه ساز در بعد عمل
۲۴۶	 ۶-۱-۱. شناخت
۲۴۸	 ۶-۱-۱-۱. توحید خالص
۲۵۰	 مراتب توحید
۲۵۰	 ۶-۱-۲. طلب توفیق الهی
۲۵۴	 عوامل سلب توفیق
۲۵۴	 توفیق توبه
۲۵۵	 ۶-۱-۳. مرابطه
۲۵۶	 ۶-۱-۳-۱. مشارطه
۲۵۶	 ۶-۱-۳-۲. مراقبه
۲۵۹	 مراتب مراقبه
۲۶۰	 انگیزه مراقبه
۲۶۲	 ۶-۱-۳-۳. محاسبه
۲۶۴	 مراتب محاسبه
۲۶۷	 ۶-۱-۳-۴. معاتبه
۲۶۸	 ۶-۱-۴. بهر مگیری از وسائط فیض الهی در تربیت اخلاقی
۲۷۲	 ۶-۱-۴-۱. آثار تربیتی بهر مگیری از وسائط فیض الهی
۲۷۵	 ۶-۱-۵. تقویت اراده
۲۷۷	 ۶-۱-۵-۱. عوامل تقویت اراده
۲۷۷	 الف) تمرین
۲۷۹	 ب) تحمیل بر نفس
۲۷۹	 ج) پرهیز از تسویف
۲۷۹	 د) انجام واجبات و ترک محرمات
۲۸۰	 هـ) فضایل اخلاقی
۲۸۰	 و) صبر
۲۸۱	 ۶-۲. روش های ایجابی در بعد عمل
۲۸۱	 عبادت
۲۸۳	 نتیجه عبودیت و بندگی
۲۸۴	 محدوده اعمال عبادی
۲۸۵	 اقسام عبادت
۲۸۵	 ۶-۲-۱. اعمال جوانحی
۲۸۵	 ۶-۲-۱-۱. توبه
۲۸۷	 ۶-۲-۱-۱-۱. انواع توبه
۲۸۹	 ۶-۲-۱-۱-۲. آثار تربیتی توبه
۲۹۳	 ۶-۲-۱-۲. تقدیم اراده الهی بر اراده خود
۲۹۵	 ۶-۲-۱-۳. توجه
۲۹۶	 ۶-۲-۲. اعمال جوارحی
۲۹۶	 ۶-۲-۲-۱. نماز
۳۰۰	 ۶-۲-۲-۱-۱. نقش نماز در تربیت
۳۰۱	 آداب و شرایط نماز
۳۰۴	 مقایسه نماز با سایر عبادات
۳۰۵	 ۶-۲-۲-۲. صداقت و راستگویی
۳۰۵	 انواع صدق

۳۰۶	 آثار تربیتی صداقت و راستگویی	۶-۲-۲-۲-۱
۳۰۸	 پرهیز از دروغ	۶-۲-۲-۲-۲
۳۱۰	 تقوی ^۱	۶-۲-۲-۲-۳
۳۱۰	 تقوی ^۱ در قرآن	۶-۲-۲-۳-۱
۳۱۱	 رابطه تقوا با شناخت و گرایش	۶-۲-۲-۳-۲
۳۱۲	 حقیقت تقوا	۶-۲-۲-۳-۳
۳۱۴	 تقوی، روش تربیتی	۶-۲-۲-۳-۴
۳۱۴	 چگونگی تقوا	۶-۲-۲-۳-۵
۳۱۵	 تقوا روش ایجاد اعتدال در قوا و ایجاد استقامت فطری	۶-۲-۲-۳-۶
۳۱۶	 تدریج در حصول تقوی ^۱	۶-۲-۲-۳-۷
۳۱۷	 تطبیق مراحل تقوی بر مراحل تربیت اخلاقی در الگوی پیشنهادی	۶-۲-۲-۳-۸
۳۱۸	 تقوا در حین عمل	۶-۲-۲-۳-۹
۳۱۸	 تطبیق روش های تربیتی بر امور جزئی در مقام عمل	۶-۲-۲-۴
۳۲۱	 رابطه عمل با وسوسه های قوه واهمه	۶-۲-۲-۴-۱
۳۲۲	 صبر	۶-۲-۲-۵
۳۲۳	 اهمیت صبر	۶-۲-۲-۵-۱
۳۲۴	 صبر ممدوح از نظر قرآن	۶-۲-۲-۵-۱
۳۲۷	 آثار تربیتی صبر	۶-۲-۲-۵-۱
۳۲۸	 موانع عمل	۶-۳
۳۲۸	 وسوسه های شیطانی	۶-۳-۱
۳۲۸	 راه درمان وسوسه های شیطانی	۶-۳-۱
۳۲۹	 غفلت	۶-۳-۲
۳۳۰	 لذایذ مادی	۶-۳-۳
۳۳۰	 ترجیح مهم بر اقم	۶-۳-۴
۳۳۰	 کسالت و تنبلی	۶-۳-۵
۳۳۱	 محیط و جامعه ناسالم	۶-۳-۶
۳۳۱	 معاشرت با ناهلان	۶-۳-۷
۳۳۳	 ضعف اراده	۶-۳-۸
۳۳۵	 فصل هفتم: جمع بندی و نتیجه گیری	۳۳۵
۳۳۹	 منابع	۳۳۹
۳۴۵	 ضمائم	۳۴۵
۳۴۶	 گذری کوتاه بر زندگی علامه محمدحسین طباطبایی	۳۴۶
۳۵۰	 معرفی المیزان	۳۵۰
۳۵۴	 موضوعات پیشنهادی	۳۵۴
	 فهرست مطالب	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

مقدمه

آنچه پیش رو دارید، تحقیقی دربارهٔ روش‌های تربیت اخلاقی قرآن در المیزان است. در این رساله بعد از کلیات که در فصل اول آمده، در فصل دوم به مفهوم شناسی واژه‌های روش، تربیت، اخلاق و تربیت اخلاقی پرداخته شده است.

آنچه در این رساله به عنوان معنای اصطلاحی اخلاق پذیرفته شده است، معنای جامعی است که شامل ملکات، حالات و رفتارهای ارزشی انسانی می‌شود و به ملکات راسخهٔ نفسانی انحصار ندارد. در فصل سوم اهمیت مباحث تربیت اخلاقی بررسی و سپس به طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی پرداخته شده است. در این قسمت با بیان پنج مقدمه روش‌های تربیت اخلاقی در سه گروه شناختی، گرایشی و عملی دسته‌بندی و هر کدام به روش‌های زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع تقسیم شده‌اند؛ البته برای تربیت اخلاقی سه درجه نیز در نظر گرفته شده است.

فصل چهارم به روش‌های تربیت اخلاقی در بعد شناخت اختصاص دارد. در این فصل ابتدا دربارهٔ اهمیت شناخت و سپس در مورد روش‌های زمینه‌ساز در بعد شناخت بحث شده که عبارتند از:

۱. کنترل قوهٔ خیال از طریق کنترل راه‌های ورودی و زمینه‌ساز آن؛ یعنی چشم، گوش و طول امل و راه‌های درمان آن بحث شده است.

۲. صیانت قلب از مرض و مرگ که با بررسی حالات مختلف قلب به امراض قلبی و راه درمان آنها پرداخته شده است.

۳. خروج از غفلت که ابتدا مصادیق غفلت بررسی شده که عبارتند از: غفلت از اصل وجود خدا و غفلت انسان از خود. پس از آن به روش‌های درمان غفلت با توجه به زمینه‌های آن پرداخته شده است.

۴. معاشرت با صالحین.

پس از روش‌های زمینه‌ساز به روش‌های ایجابی در بعد شناخت پرداخته شده که بهترین آن‌ها در شناخت انسان و شناخت خداوند می‌باشد. شناخت انسان به عنوان موجودی نیازمند و فقیر درگاه الهی، نقش مؤثری در تربیت اخلاقی دارد. شناخت خداوند نیز به صورت فطری، حصولی و حضوری بحث شده است. آن گاه موانع شناخت بررسی شده است.

فصل پنجم نیز درباره نقش میل و انگیزه در تربیت اخلاقی است. در این جا از نقش علم به عنوان زمینه ساز شکوفایی میل‌ها و انگیزه‌ها یاد شده و در روش‌های ایجابی برای تحریک و شکوفایی میل‌ها و انگیزه‌ها سه روش آمده: روش انذار و تبشیر، محبت، شناخت حقیقت دنیا و جهان آخرت. در نهایت هم از موانع شکوفایی میل و انگیزه بحث شده که عبارتند از: تعارض میل‌ها، افراط در بهره‌مندی از لذت‌های مادی.

در فصل ششم پس از بحث از اهمیت عمل، درباره روش‌های زمینه‌ساز عمل سخن گفته شده شده که عبارتند از: شناخت، طلب توفیق از خداوند، مرابطه، بهره‌گیری از وسائط فیض الهی، تقویت اراده. سپس روش‌های ایجابی در بُعد عمل مطرح شده است. عنوان کلی این روش‌ها عبادت است که به اعمال جوانحی و جوارحی تقسیم می‌شود. در اعمال جوانحی، توبه، اراده و توجه مطرح شده و در اعمال جوارحی به ترتیب: نماز، صداقت و راستگویی، تقوی، تطبیق کلیات بر امور جزئی در مقام عمل و صبر بحث شده‌اند و در نهایت نیز موانع عمل آمده است.

یادآوری چند مطلب

۱. روش‌ها در رساله حاضر به: بینشی، گرایشی و عملی تقسیم شده‌اند. این دسته‌بندی بدان جهت است که شکل‌گیری هر عمل اختیاری در انسان مبتنی بر: شناخت، میل و انگیزه و قدرت بر تصمیم‌گیری و عملی است در نتیجه به صورت منطقی، طبیعی و فلسفی هر عملی و از آن جمله تحقق تربیت اخلاقی متوقف بر این سه امر می‌باشد. ابتدا از علم و شناخت شروع شده آن‌گاه میل و گرایش در انسان شکوفا می‌گردد و سپس شرایط برای اراده و تصمیم‌گیری و عمل فراهم می‌شود. مرحوم علامه طباطبایی رضوان‌الله تعالی علیه می‌فرمایند: روشن است که عمل از هر نوعی که باشد برخاسته از علم است.^۱

۱. ر.ک: سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵ (قم، جماعه المدرسین بقم مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۷هـ.ق)، ج ۳، ص ۶۵.

درمورد میل و انگیزه نیز فلاسفه برآنند که این علم است که شوق و میل را به وجود می‌آورد یعنی علم مایه‌های فطری را به فعلیت می‌رساند و جهت‌دهی و برمی‌انگیزاند^۱ و همچنین در مقام تعارض میل‌ها مهم‌ترین عامل در مقدم داشتن یک میل شناخت است.

پس از شکوفایی میل و انگیزه، اراده نیز تبلور میل‌هاست و هیچ‌گاه اراده نمی‌کنیم مگر اینکه میلی برانگیخته شده باشد.

مرحوم علامه طباطبایی رضوان‌الله تعالی علیه می‌فرماید: «اراده در انسان از روش شعور و آگاهی نشأت می‌گیرد».^۲ «انسان با افعال ارادی به سوی کمال خود حرکت می‌کند و خود اراده نیز متوقف بر فکر است البته تحقق اراده بدون فکر محال است».^۳

نتیجه اینکه در تربیت اخلاقی، ابتدا روش‌های شناختی و سپس انگیزشی و آنگاه قدرت بر اراده و تصمیم‌گیری و عمل به ترتیب نقش خواهند داشت و لذا در رساله حاضر ابتدا روش‌های شناختی و بعد از آن روش‌های گرایشی و در نهایت قدرت بر اراده و تصمیم‌گیری و عمل مورد بحث قرار گرفته‌اند. البته این ترتیب، ترتیب غالب و اکثری است هرچند ممکن است در مواردی خاص ترتیب غیر از این باشد.

۲. در طراحی الگوی روش‌های تربیت اخلاقی در رساله حاضر، روش‌ها به زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع تقسیم شده‌اند. این تقسیم‌بندی بدان جهت است که به صورت طبیعی و منطقی در تحقق هر پدیده‌ای عوامل مؤثر در آن پدیده به ترتیب عبارتند از:

الف) عوامل زمینه‌ساز: عوامل زمینه‌ساز به عواملی گفته می‌شود که زمینه را برای تأثیر عوامل ایجابی فراهم می‌کند چون اگر شرایط و زمینه‌ها فراهم و مساعد نباشند عوامل ایجابی تأثیرگذار نخواهند بود. به عنوان مثال اگر زراعتی بخواهد انجام گیرد و محصولی از آن برداشت شود ابتدا باید زمین زراعت آماده شود و قبل از بذرپاشی بایند زمین شخم زده شود و سطح زمین آماده بذرپاشی و راه‌های آبیاری فراهم شوند چون اگر قبل از آماده‌سازی بذرپاشی انجام گیرد نتیجه و محصول آن‌گونه

۱. ر.ک: محمد تقی مصباح یزدی، *اخلاق در قرآن*، ج ۱، (قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۶)، ج ۱، ص ۳۴۲.

۲. ر.ک: طباطبایی، همان، ج ۶، ص ۱۹۲.

۳. ر.ک: همان، ج ۱، ص ۲۱۱.

که باید به بار نمی‌نشیند. در نتیجه اولین گام در تحقق هر پدیده را می‌توان فراهم سازی بستر در زمینه آن دانست.

ب) عوامل ایجابی: بعد از آنکه زمینه فراهم شد موقعیت برای اقدام بعدی یعنی تحقق عوامل ایجابی فراهم شده است و در مثال قبل می‌توان بذرپاشی، آبیاری و زراعت را بر این مرحله منطبق ساخت و چون شرایط و زمینه‌ها از قبل فراهم شده اقدامات عملی و ایجابی نتیجه بخش خواهند بود. ج) رفع موانع: پس از آنکه زمینه‌ها فراهم و اقدامات ایجابی انجام گرفت تحقق پدیده در نهایت متوقف بر آن است که عوامل مزاحم و موانع برطرف گردند در مثال قبل از میان بردن آفات و علف‌های هرز را می‌توان بر این مرحله تطبیق نمود.

نتیجه این که تحقق هر پدیده به ترتیب به عوامل زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع نیازمند خواهد بود.

در روش‌های تربیت اخلاقی به عنوان مثال برای تحقق علم و معرفت که نقش بسزائی در تربیت اخلاقی دارد ابتدا باید قوه خیال تحت کنترل درآید و از پریشانی و اضطراب و وسوسه‌های شیطانی حفظ شود زیرا اگر قوه خیال رها و گرفتار افکار پریشان و وسوسه‌های شیطانی باشد تحصیل علم و معرفت در چنین شرایطی دشوار و شاید غیر ممکن باشد و در نتیجه کنترل قوه خیال و صیانت از قلب، عوامل زمینه‌ساز برای کسب علم و معرفت می‌باشند. پس از فراهم شدن زمینه یاد شده، باید شناخت‌های لازم را در دو بعد شناخت انسان و خدا تحصیل کرد و در مرحله بعد باید موانع شناخت را که ممکن است نگذارند این شناخت به بار بنشیند حذف کرد، پرهیز از غلبه هواهای نفسانی، بی‌تقوایی و خودبینی همانند علف‌های هرز و آفت‌هایی هستند که نمی‌گذارند شناخت به بار بنشیند. با توجه به این توضیحات، عوامل مؤثر یا روش‌های تربیت اخلاقی، به زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع تقسیم می‌شوند البته روشن است که به یک معنا کلیه روش‌ها در هر مرحله نسبت به مرحله بعدی زمینه‌ساز خواهند بود.

۳. جداسازی روش‌های زمینه‌ساز از ایجابی و رفع موانع، بسیار دقیق است؛ چرا که ممکن است برخی از روش‌ها در ضمن این که زمینه‌ساز هستند، جنبه ایجابی نیز داشته باشند؛ ولی آنچه مد نظر بوده جنبه غالبی آن‌هاست. به عنوان مثال موعظه در موارد مختلف می‌تواند روش زمینه‌ساز و یا روش ایجابی باشد؛ ولی جنبه غالبی آن زمینه سازی است.

۴. برخی از روش‌ها می‌توانند از یک جنبه هدف و از جنبه دیگر روش قرار گیرند؛ مانند عبودیت و بندگی یا تقوی که از یک جهت هدف در تربیت اخلاقی (البته به عنوان هدف متوسط) و از جهت دیگری خود وسیله و روشی برای تقرب الی الله به عنوان هدف نهایی قرار می‌گیرد.

۵. برخی از روش‌ها به جهت اهمیت ویژه‌شان در موارد متعددی آمده که در هر مورد به جنبه خاصی از آن‌ها اشاره و اثر همان جنبه بیان شده است؛ مانند نماز که از مهم‌ترین روش‌های تربیت اخلاقی می‌باشد. در مواردی ذکر نماز در بین همه عبادات تنها به جهت اهمیت آن است و لذا در موارد متعددی از روش‌ها از آن یاد شده است؛ ولی سعی شده مطلب ذکر شده در هر عنوانی با عنوان دیگر متفاوت باشد. غفلت و ذکر خداوند نیز همین طور است.

۶. برخی روش‌ها یا موضوعات، طولانی و برخی کوتاه‌تر بیان شده؛ چرا که اهمیت و تأثیر آن‌ها با یکدیگر متفاوت است. به عنوان مثال بحث غفلت یکی از مباحث ریشه‌ای و تأثیرگذار بوده که به آن بیشتر پرداخته و عوامل و درمان آن نیز به تفصیل بیان شده است.

۷. از آن جا که موضوع رساله ناظر به تفسیر شریف المیزان بوده، به صورت طبیعی از ابتدا تا انتهای آن نقل‌های فراوانی از این تفسیر داشته‌ایم. در صورتی که مطالب نقل شده از تفسیر المیزان، نقل مستقیم بوده باشد، در میان گیومه یا با حروف چینی متفاوتی از متن آمده؛ اما در جایی که از این دو نشانه استفاده نشده، نقل به معنا یا استناد مطلب به تفسیر المیزان است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱. بیان مسئله

﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾؛ به یقین خدا بر مؤمنان منت نهاد [که] پیامبری از خودشان در میان آنان برانگیخت تا آیات خود را بر ایشان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند (آل عمران: ۱۶۴).

قرآن مجید در آیه فوق فلسفه بعثت خاتم انبیاء ﷺ را تعلیم و تربیت و تزکیه انسان‌ها بر شمرده است. رسول اکرم ﷺ نیز درباره فلسفه بعثت فرموده‌اند: «من از طرف خدا برانگیخته شدم تا مکارم اخلاق را به کمال رسانده و تمام کنم».^۱

حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) می‌فرمایند:

بر فرض این که امیدی به بهشت و بیمی از دوزخ و انتظار ثواب یا عقابی نداشتیم، باز شایسته بود که ما در پی مکارم اخلاق باشیم؛ زیرا خوشبختی و سعادت را از این طریق می‌توان به دست آورد.^۲

شک نیست که همه انسان‌ها خواهان فلاح و سعادتند و برای رسیدن به این هدف بزرگ راهی جز تزکیه و تصفیه و تهذیب نفس وجود ندارد. خداوند سبحان برای آن که ما را به اهمیت و ضرورت این موضوع آگاه کند، پس از یازده سوگند فرموده: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا؛ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾؛ که هر کس آن را پاک گردانید قطعاً رستگار شد و هر که آلوده‌اش ساخت قطعاً در باخت (شمس، ۹-۱۰).

۱. «أَمَّا بَعَثَ لَانْتَمِ مَكَارِمِ الْاِخْلَاقِ». میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، (قم: مؤسسة آل البيت)، ۱۴۰۸ هـ.ق، ج ۲، ص ۲۸۲.

۲. «لَوْ كُنَّا لَا نَرْجُو جَنَّةَ وَلَا نَخْشَى نَاراً وَلَا ثَوَاباً وَلَا عِقَاباً لَكَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَطْلُبَ بِمَكَارِمِ الْاِخْلَاقِ فَإِنَّهُمَا مِمَّا تَدُلُّ عَلَى سَبِيلِ النِّجَاحِ». نوری، همان، ج ۲، ص ۲۸۳.

نتیجه آن که تزکیه، مهم‌ترین مسأله‌ای است که سعادت ابدی انسان در گرو آن و هدف آفرینش انسان که رسیدن به قرب و جوار الهی است وابستگی تمام به آن دارد و به همین جهت نیز هدف بعثت پیامبران الهی قرار گرفته است. این مسأله مؤلفه اصلی عنوان رساله؛ یعنی «تربیت اخلاقی» را به خود اختصاص داده است.

روش‌های تربیت اخلاقی تحقق این هدف را دنبال می‌کند. اسلام، دینی جامع و قرآن نیز کتاب جامعی است و تربیت اخلاقی و تزکیه از اهداف اصلی آن به شمار می‌آید، از این رو قرآن منبع اصلی برای استخراج روش‌های تربیتی می‌باشد؛ هر چند در اثر نزول تدریجی قرآن و سبک خاص بیانی آن، این روش‌ها در بخش خاصی از قرآن مطرح نشده است و تلاش ویژه‌ای می‌طلبد که با مراجعه به مباحث مطرح شده در آیات و استخراج آن‌ها به روش‌های تربیت اخلاقی دست یافت. هدف اصلی در تدوین این رساله با عنوان روش‌های تربیت اخلاقی قرآن در المیزان کشف و ارائه روش‌های تربیت اخلاق قرآن در المیزان می‌باشد.

مشخصه اصلی این رساله رویکرد قرآنی آن و محدوده آن نیز بیانات مفسر گرانقدر جهان تشیع مرحوم علامه طباطبائی^۱ در تفسیر المیزان است. این تفسیر امتیازات فراوانی دارد؛ از جمله این که مباحث اخلاقی در آن به خوبی ارائه شده، اضافه بر این که مؤلف آن خود به خوبی متخلق به آن امور بوده‌اند.

تربیت اخلاقی که می‌توان آن را معادل تزکیه در قرآن دانست،^۱ مهم‌ترین هدف بعثت پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله} و تنها راه رسیدن به سعادت جاودانه است.

۱-۲. پیشینه

هر چند پیشینه بحث از فضایل و رذایل اخلاقی به قدمت ادیان آسمانی و اندیشه بشر است و در آثار به جای مانده از فلاسفه یونان قبل از میلاد مانند سقراط، افلاطون و ارسطو و نیز در کتب آسمانی و به ویژه قرآن و کتب روایی، مباحث فراوانی یافت می‌شود؛ اما در خصوص عنوان رساله نوشته‌ای که با عنوان رساله کاملاً منطبق باشد یافت نشد؛ ولی آثاری که با عنوان و موضوع رساله نزدیک هستند

۱. در مباحث بعدی به این مسأله پرداخته شده است که تربیت اخلاقی در قرآن با عنوان تزکیه مطرح شده است.

بسیار فراوان می‌باشند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. از آن جا که تربیت اخلاقی از اهداف مسلم قرآن می‌باشد؛ لذا در تفاسیر قرآن، ذیل آیات مختلف به این مباحث و روش آن پرداخته شده است؛ بهترین نمونه از این تفاسیر، تفسیر المیزان است که شواهد آن در همین رساله به تفصیل بیان شده و در سایر تفاسیر نیز ذیل آیات مربوطه بحث شده است.

۲. در کتب روایی و شرح آن‌ها نیز در ابواب مختلف مانند: ابواب فضایل و رذایل، مکارم اخلاق و جهاد نفس به این بحث پرداخته شده است؛ به عنوان نمونه کتاب «وسایل الشیعه» در باب جهاد نفس و در کتاب «بحارالانوار» در باب فضایل و رذایل به تفصیل به این مسأله پرداخته شده است.

۳. هدف کتاب‌های اخلاقی، بیان فضایل و رذایل اخلاقی و راه‌های متخلق شدن به فضایل و پیراستن رذایل بوده است؛ از همین رو به روش‌های تربیت اخلاقی نیز پرداخته‌اند.

به عنوان نمونه می‌توان از «تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق» یاد کرد.

ابن مسکویه در این کتاب ابتداء به مبادی اخلاق و سپس راه‌کار رسیدن به فضیلت و سعادت؛ یعنی همان روش تربیت اخلاقی پرداخته است. مؤلف می‌گوید غرض ما در این کتاب آن است که اخلاقی کسب کنیم که به کمک آن همه افعال بدون سختی و مشقت از ما به زیبایی صادر شود. این کلام مؤلف اشاره به تربیت اخلاقی دارد «نه صرف علم الاخلاق» و هم‌چنین در این کتاب در مقاله دوم به تربیت کودک و در مقاله ششم و هفتم به بیان راه‌های پیش‌گیری از بیماری‌های نفسانی و درمان آن پرداخته است.^۱

۴. کتاب‌هایی که با عنوان اخلاق در قرآن نوشته شده است و قرابت بیشتری با موضوع رساله دارد؛ مانند:

الف) اخلاق در قرآن نوشته آیت‌الله مصباح. این کتاب در زمینه اخلاق قرآنی در سه بخش اخلاق الهی، فردی و اجتماعی تنظیم شده و با این که در موضوع خود از بهترین کتاب‌ها به شمار می‌آید؛

۱. از این دسته کتب موارد دیگری را نیز می‌توان نام برد. الطب الروحانی، فصول متزعه، السعاده و الاسعاد فی السیره الانسانیه، رسایل اخوان الصفا، اخلاق ناصری، قوت القلوب، الاشارات و التنبيهات، منازل السائرین، اوصاف الاشراف، المحججه البیضاء، جامع السعادات، معراج السعاده، نقطه‌های آغازین در اخلاق عملی.

ولی بحث روش‌های تربیت اخلاقی به صورت مختصر و با گرایش معرفت خداوند بحث شده و در سایر مباحث نیز روش‌ها با اجمال و اشاره بیان شده است.

ب) اخلاق در قرآن نوشته آیت‌الله مکارم شیرازی در سه جلد که برگرفته از تفسیر نمونه می‌باشد. مباحث جلد اول این کتاب آمیخته‌ای از مباحث فلسفه اخلاق، مکاتب اخلاقی، اهمیت اخلاق و اصول و روش‌های مختلف در اخلاق می‌باشد. در دو جلد دیگر به فضایل و رذایل اخلاقی پرداخته شده است؛ البته مباحث کتاب نظم منطقی نداشته و روش‌ها به صورت مستقل و مشخص بحث نشده است.

ج) مبادی اخلاق در قرآن و مراحل اخلاق در قرآن نوشته آیت‌الله جوادی آملی. این دو جلد کتاب در سلسله مباحث تفسیر موضوعی قرآن به چاپ رسیده است. در بحث مبادی برخی از مبادی از منظر وحی بحث شده که صبغه فلسفه اخلاق و علم اخلاق دارد. در کتاب مراحل اخلاق بیشتر مباحث، رنگ عرفانی و سیر و سلوک به خود گرفته و بحثی مستقل درباره روش‌ها وجود ندارد؛ کتاب‌های دیگری نیز با این عنوان موجود است که از بررسی آن‌ها صرف نظر می‌شود.

۵. آثار وابسته به مرحوم علامه طباطبائی^{ره} و تفسیر المیزان که برخی از آن‌ها عبارتند از:
الف) جایگاه عقل در دین‌شناسی از دیدگاه علامه، پایان‌نامه آقای محمود نوزری که در آن به صورت اجمالی به بحث تربیت دینی نیز پرداخته شده؛

ب) جایگاه عقل در المیزان، بیدهندی، کیهان اندیشه که به صورت مقاله چاپ شده است؛

ج) مه‌رتابان؛ علامه سید محمدحسین حسینی تهرانی که به صورت کتاب چاپ شده است؛

د) بررسی‌های اسلامی، علامه طباطبائی^{ره} به کوشش سید هادی خسروشاهی؛

هـ) شیعه در اسلام، علامه طباطبائی^{ره} به کوشش سید هادی خسروشاهی؛

و) فزاهایی از اسلام، علامه طباطبائی^{ره}، تنظیم سید مهدی آیت الهی؛

د) قرآن در اسلام، علامه طباطبائی^{ره}، تنظیم سید مهدی آیت الهی؛

ج) معنویت شیعه، علامه طباطبائی^{ره}، تنظیم محمد بدیعی؛

ط) مجموعه آثار علامه طباطبائی، محسن فسائی؛

ی) معارف قرآن در المیزان، سیدمهدی امین؛

ک) آیینه مهر؛ یادنامه علامه؛

ل) بررسی دیدگاه ارزش شناسی علامه طباطبائی^{۱۳۸۳} و دلالت‌های آن در تربیت اخلاقی؛ مقاله چاپ شده در مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی؛ پاییز ۱۳۸۳؛

م) رابطه اخلاق و دین از نظر علامه، مقاله چاپ شده در کیهان اندیشه، خرداد ۱۳۷۵.
و کتب و مقالات دیگری که در هیچ کدام از این مجموعه‌ها روش‌های تربیت اخلاقی به صورت مجزا و کامل بحث نشده و تنها به اشاراتی بسنده شده است.

۷. کتاب‌هایی که با موضوع تعلیم و تربیت و یا فلسفه، مراحل، مبانی آن نوشته شد؛ هر چند با عنوان رساله هماهنگی ندارد؛ ولی برای استنتاج آیات و المیزان و طرح سؤال و استخراج موضوع در زمینه موضوع رساله کاربرد دارد.

۸. کتاب‌هایی که با هدف روش تربیت دینی یا اخلاقی نوشته شده؛ هر چند قید قرآن نداشته و در المیزان هم بررسی نشده؛ ولی نسبت به موضوع این رساله نزدیک‌تر می‌باشند. برخی از این کتاب‌ها عبارتند از:

الف) مجموعه کتاب‌های آقای مصطفی دلشاد تهرانی که با عناوین مختلف در موضوع روش، موانع، مبانی، اصول تربیت در نهج‌البلاغه نوشته شده است؛

ب) مجموعه کتاب‌های آقای رجب علی مظلومی در تربیت کودک و مبانی آن؛

ج) مجموعه کتاب‌های تربیت دینی محصول پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛

د) روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی، محمد رضا قائمی؛

هـ) اصول و روش‌های تربیت در اسلام، احمد احمدی؛

و) منهج التربیه الاسلامیه، اصوله و تطبیقانه، علی احمد مذکور؛

ز) تربیت دینی مهدی ابوطالبی.

ح) نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تألیف خسروباقری

کتاب اخیر صرف نظر از نقدهای عالمانه‌ای که بر آن وارد شده، در ردیف کتاب‌هایی است که در این موضوع از آن یاد می‌شود. در این کتاب با بیان مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی مورد نظر نگارنده، نظام جامعی از تربیت اسلامی ارائه شده است، فصول کتاب عبارتند از:

توصیف انسان در قرآن، مفهوم‌شناسی در باب تربیت، اهداف تربیتی، اصول و روش‌های تربیت اسلامی که در این فصل ۱۴ اصل و متناسب با آن روش‌هایی ارائه شده و فصل آخر به مراحل تربیت

پرداخته است.

درباره این کتاب باید گفت اولاً موضوع آن تربیت اسلامی است؛ نه اخلاقی، ثانیاً مطالب آن نیز برگرفته از قرآن و المیزان نیست؛ هر چند با آیات و روایات همراه بوده و در مواردی هم به المیزان ارجاع داده شده است.

دو کتاب دیگر از مؤلف با عنوان: ۱. تربیت دینی و تربیت اخلاقی، تفاوت‌ها و شباهت‌ها؛ ۲. مبانی شیوه‌های تربیتی اخلاقی (نقد تطبیقی علم اخلاق و روان‌شناسی معاصر) چاپ شده که همان دو نکته درباره این دو کتاب نیز صادق است.

ب) درآمدی بر نظام تربیتی اسلام؛ تألیف حاجی‌ده‌آبادی
این کتاب بعد از کتاب آقای خسرو باقری نوشته شده؛ ولی در تنظیم اهداف و اصول و روش‌ها مختصری با کتاب آقای خسرو باقری تفاوت دارد.

این کتاب هم در نسبت با این رساله کاستی‌هایی دارد: ۱. عنوان تربیت اخلاقی نیست؛ ۲. برگرفته از قرآن و المیزان نمی‌باشد هر چند استفاده شده است.

ج) تربیت اخلاقی؛ تألیف دکتر محمد داوودی
این کتاب در سال ۸۷ چاپ شده و پایان نامه دکترای نویسنده است. فصول پنج‌گانه کتاب به ترتیب این مباحث را در خود جای داده است:

۱. مفهوم‌شناسی؛
 ۲. مروری بر آراء، اندیشه‌ها و رویکردها در تربیت اخلاقی؛
 ۳. هدف تربیت اخلاقی در سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)؛
 ۴. مبانی و اصول تربیت اخلاقی در سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)؛
 ۵. روش‌های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع).
- این کتاب نسبتاً به صورت جامع نظام تربیت اخلاقی را مورد بررسی قرار داده است؛ ولی تفاوت‌هایی با عنوان رساله حاضر دارد: ۱. کتاب با توجه به سیره معصومین (ع) تهیه شده؛
۲. رویکرد کتاب به رشته علوم تربیتی بوده و بر آراء اندیشمندان علوم تربیتی تکیه دارد؛
 ۳. جنبه قرآنی؛ خصوصاً تفسیر المیزان در آن کم رنگ است؛ به گونه‌ای که در کل کتاب تنها به ۱۴ آیه قرآن استناد شده؛ در حالی که مطالب کتاب به بیش از صد روایت مستند شده است. به تفسیر

المیزان هم هیچ ارجاعی داده نشده و تنها به کتاب سنن النبی ﷺ در آثار مرحوم علامه^۱ ارجاع داده است.

د) بررسی تطبیقی رابطه دینی و تربیت اخلاقی با نگرش اسلامی؛ تألیف اصغر اخوی. این نوشته، پایان نامه کارشناسی ارشد پیوسته رشته علوم تربیتی و مباحث آن در قالب کلیات و سه فصل این گونه تنظیم شده است:

کلیات تحقیق، واژه‌ها کلیدی، رابطه تربیت دینی و تربیت اخلاقی، نقش دین اسلام در مبانی اصول و روش‌های تربیت اخلاقی. این پژوهش به بررسی رابطه تربیت دینی و تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام اختصاص یافته و پس از بیان رابطه این دو حوزه از تربیت، به بررسی نقش اسلام در تبیین مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی می‌پردازد.

این تحقیق هر چند عنوان بررسی تطبیقی به خود گرفته؛ ولی به خوبی نظام تربیت دینی و اخلاقی را توصیف کرده است.

در عین حال با عنوان رساله حاضر تفاوت‌هایی دارد:

۱. در این پایان نامه به کتاب‌های اخلاقی تکیه شده؛ هر چند از آیات قرآن و تفاسیر هم به خوبی بهره گرفته؛

۲. تنها از جلد اول و بیستم ترجمه تفسیر المیزان استفاده شده است.

ه) تجزیه و تحلیل مبادی، آیات و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و کانت؛ تألیف اکبر راهنما.

این تحقیق پایان‌نامه دکترا در دانشگاه تربیت مدرس تهران در سال ۷۸ می‌باشد. در این تحقیق تربیت اخلاقی مبادی، آیات و روش‌های آن مورد بررسی قرار گرفته؛ ولی مقایسه دیدگاه دو شخصیت علمی است و ناظر به قرآن و المیزان نمی‌باشد؛ هر چند اجمالاً نظام تربیت اخلاقی در آن ارائه شده است.

نقدی که به مجموعه کتاب‌های معرفی شده وارد است آن که روش‌ها به شکل نظام‌مند و ترتیب منطقی بررسی نشده و تنها به ذکر برخی از روش‌ها بسنده شده است. برخی از کتاب‌ها مانند کتاب آقای خسرو باقری نظم مشخصی دارد؛ البته در همین کتاب هم روش‌ها براساس اصول دسته‌بندی شده و تقدیم و تأخیر خود روش‌ها مشخص نشده است.